

UC Berkeley

UC Berkeley Previously Published Works

Title

A World War in Local Perspective: Arab and Jewish Narrations of WWI in the Sharon Plain

Permalink

<https://escholarship.org/uc/item/6pm6s6nd>

Author

Marom, Roy

Publication Date

2015

Copyright Information

This work is made available under the terms of a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License, available at <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Peer reviewed

מלחמת העולם הראשונה בשרון

זיכרונות ומורשת

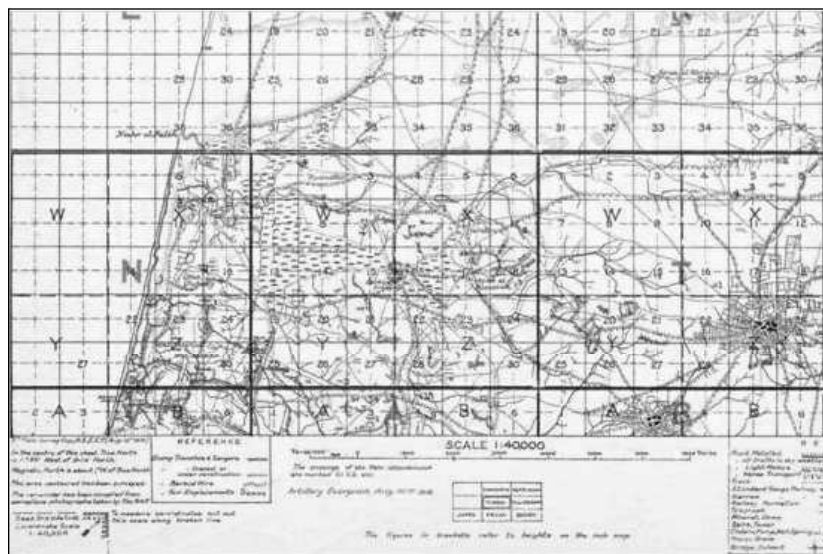
רועי מרום¹

לאחרונה גברה ההתעניינות באירועי מלחמת העולם הראשונה, במלאת מאה שנים לפריצתה. מרבית הדיונים עוסקים בהיבטים צבאיים, היסטוריים, חברתיים, טכנולוגיים ותרבותיים של המלחמה.² המאמר הנוכחי, לעומתם, יתמקד באירועי המלחמה ערב 'מערכת מגידו' בדרום השרון. בהתבסס על הזיכרון המקומי.³ המידע הוא מתוך ספרות הזיכרונות ותייעוד בעל-פה, ארכיונים, חומר קרטוגרפי אפי ואיורי ומשארים בשטח. מקורות אלה לא זכו כמעט להתייחסות עד עתה חרף תרומתם לנושא. למורשת המלחמה משמעויות אתנוגרפיות, כלכליות, חברתיות וביטחוניות החורגות מהממד ההיסטורי. כמו כן, קיימים קווי דמיון בין ההווה היהודית חו הערבית של המלחמה, שיוצרים שותפות גורל ביניהם.⁴

ה'קרב על הפאליק'; הקרבות באזור דרום השרון וואדי פאליק
ה'קרב על הפאליק' נערך בספטמבר 1918, והוא מהקרבות הפחות מוכרים במלחמה. לקרב משמעות מקומית מיוחדת, שבו הגיעה לסיומה התקופה העות'מאנית בשרון התיכון.⁵

לאחר נפילת באר-שבע, עזה וירושלים בשנת 1917, התייצבה החזית ב'קו שתי העוגיות', בין יריחו לשפך הירקון.⁶ לאחר ניסיון צליחה כושל של הירקון בנובמבר 1917, נערך ניסיון נוסף ב-20 בדצמבר בשלוש נקודות לאורך הנהר, שהזכר בהצ' לחה.⁷ לאחריו התייצבה החזית מעט צפונית לירקון.

לצבא התורכי ניתנה אורכה בת תשעה חודשים, שבמהלכה הוקם קו הביצורים הכפול של 'הגנות טבסור' (Tabor Defences) – מערך מסועף של הפירות משולבות בבונקרים ובגדרות תיל, שהשתרע מראס עמר (צור נתן) וג'לגוליה ועד לחוף הים מצפון לאלי-חרם (סידנא עלי). הייתה זו מערכת ביצורי-השדה המשוכללת ביותר בחזית הדרומית. מאחורי הקו הראשון נחפר קו תעלות נוסף בעומק של שלושה ק"מ. על חלקו המזרחי הופקדה הדיוויזיה ה-20 שמפקדתה הקדמית הייתה בטירה.

קטע ממפת טירה בקנ"מ 1:40,000, של המודיעין הבריטי (לגבי קו החפירות התורכיות, ראה תמונות 2, 3 בגליון צבע)

החלק המערבי הוגן בידי הדיוויזיה השביעית. שתי הדיוויזיות היו חלק מהארמיה השמינית התורכית, שמפקדתה הייתה בטול-כרם.⁸

במקביל להתבצרות הצבא התורכי, החלו הבריטים בהכנות לפרוץ צפונה. בין היתר נערכה עבודת מודיעין והותקנה מפה מדויקת של האזור בקנ"מ 1:40,000.⁹ כן נערכו מבצעי-הטעיה שכללו הקמת מחנות-דמה והפעלת חיל-אוויר.¹⁰ ב-19 בספטמבר יצאו הבריטים בראשות לוטננט-ג'נרל אדוארד באלפין מאג'ליל (גלילות) צפונה.¹¹ לרשותו עמדו 5 דיוויזיות רגלים וביניהן הדיוויזיה ה-60 (הלונדונית). התורכים והגרמנים, בפיקודו של לימאן פון סנדרס,¹² נערכו בשני קווי הגנה צפונית לירקון. הקו האחד נמשך בין ביאר עדס (רמת השרון) לאל-חרם (סידנא עלי בעוד שהקו השני נמשך כשלושה ק"מ צפונית לו מטירה ועד שפך הפאליק (מכון וינגייט-ט).¹³ לאורך הקו היו חפירות ובהן עמדות של מכוונות ירייה.

באור ראשון של יום ה-19 בספטמבר, בארבע וחצי בבוקר, פתחו הבריטים בהרעשה ארטילרית לאורך כל החזית.¹⁴ לאחר הריכוך הארטילרי החלה הלחימה הקרקעית. על הדיוויזיה ה-60, שהוצבה באגף השמאלי של קו-החזית הבריטי, סמוך לקו החוף – הוטלה משימה קשה במיוחד: תחילה להבקיע צפונה לאורך החוף, לחצות את נהר הפאליק ולאבטח את המעבר, ובכך ליצור את הפרצה שתאפשר את תנועת הפרשים צפונה. לאחר יצירת הפרצה ואבטחתה הוטל על הדיוויזיה לנע לכיוון צפון-מזרח, לחצות את השרון לרוחבו ולהשתלט על טול-כרם, מקום מושבה של מפקדת הארמיה התורכית השמינית.

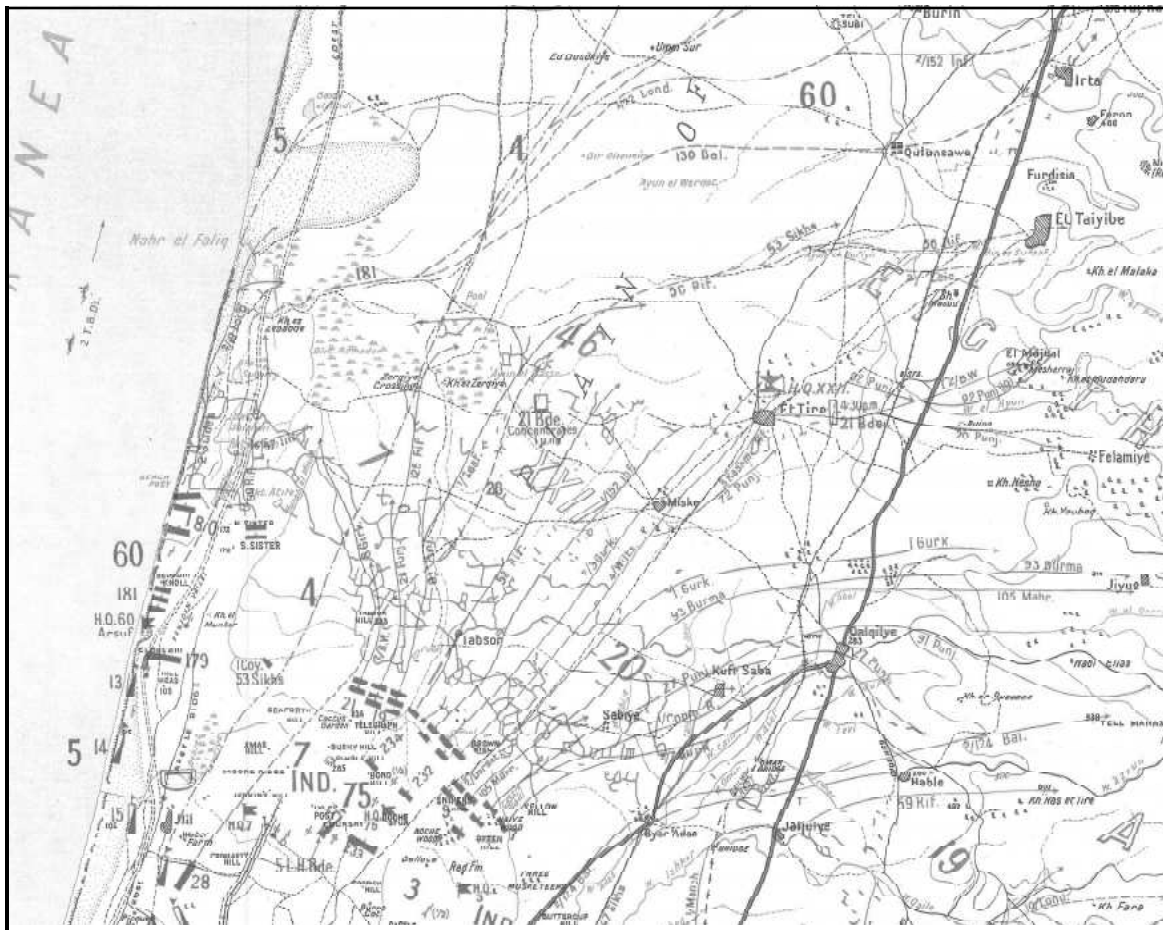
הקו הובקע בשפך הפאליק וגדוד בריטי צלח אותו. תוך שעתיים ורבע נפרצו ששה ק"מ מקו ההגנה באזור.¹⁵ כוחות נוספים פרצו את קו-החזית באזור טירה והשתלטו עליו בשעות אחר הצהריים. לאחר יצירת המעבר עבור הפרשים,

המשיכה הדיוויזיה ה-60 להתקדם ותפסה את טול-כרם לעת ערב.¹⁶ ההצלחות גרמו להתפוררות מהירה של החזית ולקריסת הצבא התורכי שנתר מבולבל ובלתי-מאורגן.

היסטוריה וזיכרון היסטורי מקומי

הדי מלחמת העולם הראשונה השתמרו בספרות המקומית, היהודית והער-בית שנים רבות לאחר המלחמה. היא משקפת נקודת מבט מקומית על אירועי המלחמה ומשמעותיה.

מן הצד היהודי נכתבו למן הקמת המדינה ספרים מסוגה של ספרי היישור בים וספרי ה'הגנה' (מורשת הארגונים העבריים המזוינים) – היסטוריה מקומית המגלמת בתוכה את המאבק הלאומי הציוני, כחלק מסיפורי החורבן והתקומה של

הקרב על הפאליק – מתווה המתקפה הבריטי בבוקר ה-19 בספטמבר 1918¹⁷

טוראי אדוארד ג'ורג' פירסט מתקיף טור אספקה תורכי ליד הפאליק ב-19 בספטמבר 1918.
פורסט עוטר על גבורתו בקרב זה; DMC¹⁸

היישוב היהודי החוזר לארצו, מקורות אלו אינם ספרי היסטוריה. "הספר על-כפר סבא, בנוי רובו ככולו על מכתבים וסיפורים של המשתתפים במאבק על הקמת המושבה שנחרבה פעמים אחדות והוקמה ושוקמה מחדש. אין זה מחקר היסטורי, אלא כאמור סיפורי משתתפים שבהם שזורים תיאורים של האירועים הגדולים מזווית ראייתו של המספר".¹⁹ בפתח ספר 'ההגנה' של רעננה הסמוכה נכתב (1982) "ספר 'ההגנה' אינו ספר קריאה בלבד. זה ספר שיש לו גם ייעוד מונומנטלי, מעין מצבת-זיכרון לרבים וטובים ... סיפורו של היישוב עצמו, סיפור חייו ומאבקו של עם ...".²⁰ העורכים הציגו את התלבטותם תחת הכותרת "האנשים שעשו היסטוריה":

חבלי לידה קשים ליוו את ספר 'ההגנה' של רעננה..האם למסור את דברי החברים כנתינתם, או שמא לצרפם במעין כור-היתוך ולהפיק ממנו סיפור היסטורי עובדתי. לא הכותבים ולא העורכים הם היסטוריונים ... אנו מפרסמים בספר זה זיכרונות של חברים, אותם העלו שנים רבות לאחר התרחשות המאורעות ... היסטוריון-העתיד יוכל להסיק את מסקנותיו מתוך החומר הנתון כאן, מתוך הסיפורים המרתקים של גיבורי התקופה, מתוך עלילותיהם, חוויותיהם והרגשותיהם.²¹

לצד ספרי הזיכרון, פורסמו במהלך השנים מחקרים המתייחסים לכפר-סבא וסביבתה בזמן המלחמה. הם מתבססים על ספרות הזיכרון במידה משתנה כמקור היסטורי ומגלמים חלק מהנרטיבים המרכיבים אותה.²² ראשית הזיכרון הערבי של המלחמה נעוץ בחוויית הפרט, בתחושות אבדן

אישיות, בשירים בעל פה ובכתב. בתקופת המנדט לא נכתבו עבודות היסטוריוגרפיות מקומיות. כתיבה זו החלה רק לאחר קום המדינה, וביתר שאת משנות ה־70 ואילך, ומשקפת מציאות פוליטית-חברתית זו. משכילים ואנשי חינוך ילידי המקום, החסרים הכשרה היסטוריונית מקצועית, כתבו חיבורים העוסקים בתולדות יישובים, משפחות ואישים בולטים.²³ התיאור נעדר אינטגרציה והתפתחויות מוצגות ברמת אירועים ללא ניסיון להביא תיאור היסטורי כולל. ראיונות ומסמכים בודדים עובדו להיסטוריוגרפיה מקומית, ששוקעה בנרטיבי-על של התפיסות הלאומיות והאסלאמיות הרווחות בעת כתיבתם. תיאורי המלחמה עוסקים במרחב המדומיין של הכפר והחזית.

הזיכרון הקולקטיבי הוא תוצר מאוחר, המשתמש בזיכרונות בודדים ומשלבם לכדי תיאור נרטיבי רחב יותר. המציאות היישובית בשרון כיום שונה מזו שהתקיימה בו לפני כמאה שנים, לא רק בהיבט הגאוגרפי אלא גם בהיבט הדמוגרפי. במאה השנים האחרונות התרחב היישוב היהודי בשרון, אך לרובם אין זיכרונות מתקופת מלחמת העולם הראשונה. בזיכרון הקולקטיבי הערבי, לעומת זאת, אין ביטוי לקולם של אוכלוסיות שנפקדו מן האזור – הן של הנוודים שישבו בו, והן של תושבי כפרים שחרבו בשנת 1948.²⁴ זיכרונות השתמרו רק בטירה, בטייבה ובקלנסווה שבחלקו המזרחי.

האוכלוסייה האזרחית בזמן המלחמה

שנות המלחמה והתקדמות החזית בשרון, הסבו נזק רב לאזרחים, והמצב בשנים 1914-1917 גרם לקשיים כלכליים רבים לתושבים. הלחימה בשרון ב־1917-1918, שהתנהלה באזור מיושב בצפיפות, גרמה להורבן יישובים ולעקירות אוכלוסייה. באותה עת היו בשרון מספר גדול של כפרים ערביים, ומספר קטן של מושבות יהודיות, בעיקר באזור חדרה ופתח-תקווה.²⁵

המלחמה פגעה באופן קשה במיוחד ביישוב היהודי. בזיכרון של תושבי האזור, קשורים אירועי המלחמה לנרטיבים ציוניים של חלוציות ובנייה, שיקום ומאבק לשחרור לאומי.²⁶ התייחסותם לקרבות במרחב כפר-סבא מצויים בהקדמות לספרי הזיכרון שיצאו בשיתוף עיריית כפר-סבא. כך למשל, כתבה הוועדה המארגנת לאירועי היובל בכפר-סבא באלבום היובל:

עוד בטרם הספיקו המתיישבים הראשונים בכפר-סבא ליהנות מפרי עמלם, עוד לפני שראו את פריים של חבלי הימים הראשונים, על פגעי הטבע, פגעי השכנים, ועל המחסור שבהם – וכבר באו שנות מלחמת העולם הראשונה ועימהן – מגפה והרס, גירוש וחורבן.²⁷

ראש העיר, יצחק ולד, כתב בהקדמה לספר 'עמדה קדמית' בספר 'ההגנה' של כפר-סבא (1991):

ראשיתה של כפר-סבא...לוותה במעשי חלוציות, מאבק קשה וסבל רב של ראשוני מתיישביה. כבר בראשית דרכה נחרבה כפר-סבא פעמיים – במלחמת העולם הראשונה ב־1917 וע"י שכניה ב־1921, אך למרות הכל חזרה ושוקמה הודות לאותם אנשי-בראשית, החלוצים, שהיו חדורים אמונה להקים בית לעם היהודי בארץ-ישראל. ארוכה וקשה הייתה דרך בנייתה של כפר-סבא, כמו גם של מדינת ישראל...²⁸

כפר סבא הייתה לפי המסופר, עמדה קדמית בחזית המאבק הלאומי, שהגיעה לשיאה בניצחון על ה'כנופיות' במלחמת העצמאות – וברמה המקומית בכיבוש פְּרָס סַאבָּא – כפר סבא הערבית. שיקומה של העיר מתלאות המלחמה הוא לקח כפול – התארגנות צבאית לעמידה מול האויב הערבי השכן ושל הגשמת החזון הציוני החלוצי. מאורעות המלחמה נקשרים ברובד הזיכרון לסיפור הרחב יותר של החורבן והתקומה. בהקדמה של אלוף (מיל') יוסף אבידר נכתב:

מלחמת העולם הראשונה הקשורה בהחרמת בהמות, עבודה וגיטס הגברים לעבודת כפיה על ידי התורכים, הארכה שפלש והחריב כל צמח; קליטת גולי יפּוּרְת־ל־אֵבִיב שהקימו במקום בית ספר; הרעב, מגפת הטיפוס שגרמה למותם של 250 נפש מבין הפליטים ... המאורעות הללו גרמו לחורבן נוסף של המושבה ושיקומה מחדש.²⁹

בספרי הזיכרון מתוארת המלחמה כאסון שאיים על המפעל הציוני. התורכים הרסו בניינים להקמת עמדות, ועקרו עצי שקד ואקליפטוסים להסקת רכבות, שלא קיבלו פחם מיירר ליה רישל ההחיר הימי. כתופעת-לוואי להחרמת הרכוש לצורכי המלחמה בא שוד פשוט, שודש את המתישבים.³⁰ בספר 'עמדה קדמית' נכתב ש –

מלחמת העולם הראשונה הייתה כחרב המונפת על צמיחת ההתיישבות, שזה עתה החלה לנבוט ולצמוח. התורכים פשטו על המושבות, החרימו את העגלות, הפרדות והסוסים, גייסו את הצעירים ככוח-עבודה, כרתו את העצים וקצרו את השדות ואת כל מה שנותר דשמיד הארבה ... יותר מכולם ניזוקה כפר-סבא.³¹

לפי הכתוב, הדברים נעשו לא רק בשל אילוצי המלחמה, אלא גם מגישה אנטי-יהודית. נטען, שכוחות שהחרימו ציוד ואספקה לטובת חיל המשלוח העות'מאני-גרמני בעת כיבוש תעלת סואץ "לא מאסו גם בדברים שלא הייתה להם כל שייכות למלחמה, אחר-כך נתנו את עינם גם בקרקע".³²

ראש עיריית טול-כרם פועל למען אנשי כפר-סבא

בקיץ 1914 החרימו השלטונות את יבול השקדים של כפר-סבא, משום שגדל על אדמה הרשומה על שם נתין צרפתי. היהודים פנו לראש עיריית טול-כרם, עבד אל-כחמן אל-חאג' אַבְרָאָהִים, ידיד נאמן לכפר-סבא, ובעקבות השתדלותו התקבלה המלצת הנציב העות'מאני (הואלי) בבירות להחזיר את האדמות.³³ לאחר מכן, דרשו השלטונות למסור 20 רובים למאמץ המלחמתי. דוד לוונברג, מתושבי כפר-סבא, היה נתין אוסטרו-הונגרי. כנתין של האימפריה העות'מאנית הוא היה חופשי לצאת מכפר-סבא ללא צורך בהיתרי נסיעה.³⁴ לוונברג נסע לטול-כרם להתייעץ עם אל-חאג' אבראהים, והלה עידכן אותו כי הגזרה הוטלה על כל הכפרים הערביים באזור והמליץ לו לשחד את המושל הצבאי העות'מאני. לוונברג עשה כעצתו, וקיבל תעודת פטור הממוענת לפקיד האמון על איסוף הנשק בקלקיליה.³⁵

למרות סיועו של אל-חאג' אבראהים, התקשתה כפר-סבא להתמודד עם מכת הארבה, בשנת 1915.

הארבה זרם בלי הפסק, זחל על פני האדמה ואכל את כל התבואה, נישא באוויר, חדר

לפרדסים ולכרמים וגום כל עלה ירוק וחשף כל בד וכל ענף ... המטע הצעיר ... אשר סבל קשה מפגיעת הצבא התורכי, שעקר את רובו כדי להסיק את מטרי הרכבות, נאכל בפיות הארבה.³⁶

מפגע זו הותיר חותם עז, ואף הוביל לכך שהשנה נקראה 'שנת הארבה'.³⁷ "בסופו של דבר, הייתה פרשת הארבה בכפר-סבא אפיזודה חולפת, והותירה את רישומה בעיקר בסיפור ובפולקלור".³⁸

סלאמה אפנדי אל-חאג' אבראהים, בנו של עבד אל-רחמן, המשיך את קשריו הטובים של אביו עם היהודים והשתתף בסחר-הקרקעות שבו החל אביו.³⁹ בית הבאר הגדול שלו, בעל 21 החדרים, ניצב בלב פרדס על שטח של 250 דונמים באזור הנמצא היום בין התחנה המרכזית של כפר-סבא למתחם הבילוי G. הבניין פוצץ בראשית 1948 בידי ה'הגנה' ולאחר מכן אדמותיו הולאמו בידי המועצה המקומית כפר-סבא וק"ל. לאחר מלחמת 1948 זיכרון הסיוע נוצל בידי סלאמה למטרות אישיות. לפי תפיסתו, ההגנה על תושבי כפר-סבא היהודית הייתה תחילת הברית האמיצה בין חלק מבני משפחתו לתנועה הציונית. באחת מפניותיו לק"ל לקבלת פיצויים נזכר סלאמה כי:

...עמדתי ויחסי ליהודים עברו אלי כבעין ירושה מאבי המנוח, אשר עוד בימי התורכים, בשמשו יו"ר עיריית נול-כרם הערבית ידע כבר אז לעמוד בפרץ ולהגן על היהודים המגורשים ע"י התורכים אל גבולות כפר-סבא הערבית, שהיוותה רכוש משפחתי הענפה. לכשגדלתי והייתי לבעל בעמיו המשכתי אנכי במסורת האצילה של משפחתי ויחסי עם היישוב היהודי ואל פרובלימות גאולת-הקרקע.⁴⁰

מפוני תל-אביב מגיעים לכפר-סבא

באפריל 1917 הוצאה פקודה לגירוש יהודי יפו ותל-אביב. אלפי פליטים נהרו למור-שבות השרון ולכפר סבא בכללן.⁴¹

מסע העגלות, שהסיע את תושבי יפו ותל-אביב מעירם, היה מסע מזעזע וזכרו מעורר עד היום חרדה בלב הותיקים... רוב הגולים הגיעו לפתח-תקווה וכפר-סבא והתגוררו בתנאי מחנה. הם בנו סוכות מעצי איקליפטוס ומצמחי חילף החולות, בישלו את ארוחותיהם בתנורי טיט שלמדו לבנות במו ידיהם, והקימו בית ספר על בסיס מורי הגימנסיה 'הרצ' ליה'.⁴³

אנגל, מחבר הספר 'כפר סבא' (1973) ועורכי הספר 'עמדה קדמית' המעתיקים ממנו, מדגישים, כי חרף הקשיים, כפר סבא הפכה במהירות ל"עיר בת אלפי תושבים" ובמידת מה הייתה לברכה לתושבי המושבה. א' ארנון בירך את ילדי המושבה "שיזכו לגדול בכפר-סבא הגדולה והרחבה ובה רחובות ובתים, גנים ובתי-ספר".⁴⁴ לפי נרטיב זה, הצלחת המגורשים עוררה את קנאת השלטונות התורכיים, שהחלו "להציק למתיישבים ולמפונים ככל יכולת[ם]". השלטונות החלו לפשוט על המושבה בחיפוש אחר 'פְּרָאָיִם', משתמטים מהשירות הצבאי. מסופר, כי פעם בשבת בבוקר, חיילים תורכים תפסו כ-20 מתפללים מבוגרים ולקחו אותם לקלקיליה כמשתמטים, עד לשחרורם לאחר השתדלויות רבות. בפעם אחרת, נאסרו כל הגברים שנלקחו לקלקיליה. האסירים הוחזקו יומיים באורווה ולאחר מכן הועברו

לכלא בטול-כרם. מורא גדול נפל על הנשים והילדים, שחששו שהדבר מבשר מתקפה על המושבה. בהתערבות ראש עיריית טול-כרם שוחררו האסורים על סמך תעודות שהגדירו אותם כבעלי משרות דתיות הפטורים מחובת גיוס.⁴⁵ תושבי כפר-סבא נאלצו להתמודד עם מחלות שפרצו. לאחר גירוש תושבי יפן תל-אביב, פרצה במושבה מגפת טיפוס קשה. ד"ר משה קריגר, סיפר לימים כי הפליטים סבלו ממחסור במזון ובתרופות, וממצב תברואתי ירוד. הטיפול בחולים התאפשר בשל חשש השלטונות שהמגפה תפגע בהם.⁴⁶ חלקת הקבר של 248 חללי המגפה בכפר-סבא היא כיום אתר הזיכרון המרכזי בעיר המוקדש למלחמת העולם הראשונה. במקום מוצב שלט של חברה קדישא כפר-סבא: "אלו המצבות לפליטי החרב מיפו והמושבות שנספו ברעב ובדבר בשנים תרע"ד-תרע"ט ונטמנו כאן מבלי לציין שמותיהם ת.נ.צ.ב.ה."

הרס היישובים בשלהי הלחימה – שותפות גורל יהודית-ערבית
אחד האירועים היותר ידועים בתקופת המלחמה היה הרס כפר-סבא ונטישתה. האירוע שנתפס כמעשה-הנקם מצד השכנים הערבים.⁴⁷ בהתקרב קו החזית לכפר-סבא, נכנסו כוחות צבא עות'מאניים למושבה ופינו את תושביה.⁴⁸ במקום הוקמה מפקדה עות'מאנית וקו הביצורים התורכי נקבע בגבולה המזרחי והדרומי של המושבה. התושבים לא העזו להתלונן "לבל יחשדונו בחוסר נאמנות למולדת". במקביל, פינו התורכים את בית החולים של מגורשי תל-אביב ברכבת לדמשק, מהם שנמלטו והתחברו לקהילת היהודים הגולה מארץ ישראל שצמחה בעיר.⁴⁹

במהלך שנת 1918 הייתה כפר-סבא נתונה להפגזה מתמשכת ותושביה הסתתרו במקלטים מאולתרים. המשק והמטעים נהרסו, החורשות נגדעו בשמשם חומר הסקה לרכבות ומספוא לסוסי הצבא.⁵⁰ המחסור והרעב השפיעו על המתיישבים ועל המוני המגורשים שחגו במושבה. ואולם, דומה כי עיקר הנזק נעשה בידי כוחות בעלות-הברית. בליל ט"ו באייר תרע"ט (מאי 1918), החלה הפגזה בריטית קשה על כפר-סבא, שבה נפגעו מבני ציבור ונהרגו כמה אנשים. בעקבות זאת, פינו אחרוני התושבים מכפר-סבא.⁵¹ "המלחמה החריבה את הכל, ומה שנשאר, נשדד בידי ערביי הכפרים השכנים".⁵² מאוחר יותר, המפונים שבו מחדרה, רק כדי לגלות שאין להם לאן לחזור.

התושבים היהודים עמדו בזמן המלחמה מול כוחות צבא מסוגים שונים. הכוחות המזוינים נבחנו לפי יחסם לאוכלוסייה המקומית. ניתן להבחין בהבדל בין כוחות 'מזרחיים-ילדיים' לבין כוחות אירופאים זרים. הנזק שגרמו האירופים היה קשור למאמץ המלחמתי, בעוד שהערבים והתורכים פעלו משיקולים עוינים לציונות. הכוחות האירופים נתפסו ככוח-לוחם מתורבת, שפעל בניגוד להתנהלות העות'מאנים והערבים.⁵³ דב סקיבין מספר כי "רק בקושי השגנו מפעם לפעם חיטים ודורה מערביי הסביבה, ביוקר ובהקפה, לפי שטרות ובייבית קצוצה".⁵⁴ בעוד שהתורכים והערבים השכנים התנכלו להתיישבות היהודית, הגרמנים היו ידידו

כפר-סבא הערבית בהריסותיה (ספטמבר 1918)

תיים יותר יזהם אף מנעו מהתורכים לשדוד ולבזוז.⁵⁵ דוגמה אחרת למעורבותם הייתה הסדרת גישה לתושבי כפר-סבא לבאר המים שהוחרמה לצורכי הצבא.⁵⁶ לאחר הכיבוש הבריטי, הם אפשרו לתושבים לשקם את הבאר.

עיון במקורות בערבית ובתיעוד ויזואלי בריטי מעיד, כי ההרס לא היה אירוע בודד על רקע לאומני-דתי, אלא חלק ממצואות רחבה יותר של הרס מקומות לאורך החזית בדרום השרון. כך, תמונות שצולמו ב-19 בספטמבר 1918 בידי הבריטים, מציגות הרס רב שנגרם בהפגזה ארטילרית בריטית מאזור ראס אל-עין (מעיינות הירקון).⁵⁷ מהצלומים עולה, שכפר-סבא הייתה היישוב שסבל מהנזק הרב ביותר. גם גלגוליה סבלה קשות, ונהרסו בה אתרים היסטוריים, כמו מסגד אַבּוּ אַל-עֵינָן מהמאה ה-14, וייתכן שנפגע גם הח'אן הגדול שנבנה בידי המושל הממלוכי תַנְכִיזִי בטירה נפלו פגזים רבים שגרמו לשרפות ביישוב.⁵⁸ (1340-1312).

היישובים היהודיים והערביים באזור השרון נפגעו אפוא מפגעי טבע ומתלאות המלחמה. האירועים המתוארים אינם ייחודיים, אף שהמשמעויות שמייחסת להם כל קהילה הייתה שונה. המלחמה יצרה שותפות גורל בין תושבי האזור היהודים והערבים.

מלחמת העולם הראשונה בזיכרון הקולקטיבי הערבי המקומי

נקודה מעניינת, שלא זכתה עד כה להתייחסות, נוגעת לאופן שבו המלחמה נתפסה בזיכרון הקולקטיבי של הכפרים הערביים בשרון. עיון בכתבי סופרים מקומיים מלמד, כי המלחמה נזכרה הן בהיבט המשפחתי-אישי והן בהיבט הקולקטיבי-מקומי. האירועים המתוארים דומים לאלה שמופיעים בספרי זיכרונות יהודיים, הגם שהקשרם הסיפורי שונה.

טייבה : משתמטים, ג'יהאד וזהב גנוז

טייבה הייתה היישוב הגדול ביותר בנפה אחרי טול-כרם. הכפר סבל רבות בזמן המלחמה. רבים מתושביו גויסו לצבא התורכי ונלחמו בחזית הבוספורוס ובחזית

סיני.⁵⁹ המקורות הערביים מדגישים כי בניגוד ליהודי המושבות, ערביי האזור לא היו פטורים מהגיוס. חלק מהתושבים, כמו סבו של יליד 1931 מטייבה, מצאו את מותם בלחימה בסואץ.⁶⁰

בטייבה זכורה העריקה (פראר) הרחבה מהצבא. מסופר על עלי נמר אבו חסין, שערק מחזית הבוספורוס בקיץ 1915 יחד עם שלושה ערבים אחרים והלך ברגל מאיסטנבול עד לטייבה. בקרבת העיר לטקיה הם נתקלו במארב של שודדי דרכים. שלושת רעיו של עלי נמר נרצחו בחשד שהם מסתירים זהב בבטנם – בעוד שהוא עצמו הסתיר בהצלחה שתי לירות זהב באזור חלציו ושחרר. לפי אַנְדְרִיט, אחת המשפחות בכפר כונתה משפחת אל־פאר (ה'עורק').⁶¹ במישור ההיסטורי, ריבוי העדויות על עריקה בטייבה – כמו גם בכפרים אחרים – משקף את הממד החברתי והממד הצבאי שליוו את העריקה בארץ. למעלה מ-17% מהחיילים בצבא התורכי ערקו תוך פגיעה בכשירות הכוחות בשדה הקרב.⁶² בספרות בתור רכית הוצגה התופעה כבעיית נאמנות של מיעוטים לא-תורכיים, ובכלל זה של האוכלוסייה הערבית. כך או אחרת, תופעת העריקה בשלהי המלחמה בארץ ב-1918 הייתה רחבה בחזיתות ובשנים אחרות במהלך המלחמה.⁶³

המלחמה הובילה לשינויים משמעותיים בתכסית.⁶⁴ ההרים והגבעות באזור טייבה היו מכוסים בחורש צפוף ובכרמי זיתים. מסופר, כי חיילי ז'נדרמריה תורכים באו עם משורי ענק וכרתו עצי זית "ללא התחשבות ובאופן ברברי", כדי להסיק את קטרי הרכבת.⁶⁵ הקשיים הרבים שפגעו בתושבי האזור השמו חלקים נרחבים מהארץ. בעוד שעלי נמר שירת בצבא העות'מאני, אחיו עבד אל־פתאח נמר גויס לגדודי העבודות הציבוריות (סֶפֶר־פְּרֶלִיק); לחפירת מחפורות בקו החזית.⁶⁶ חלק מתושבי טייבה מגיל 20 ומעלה התנדבו לעבודות ציבוריות ואחרים גויסו בכפיה.⁶⁷ רבים מצעירי הכפר אימצו אורח חיים נודד-למחצה כדי לזכות בפטור שהוענק לבדווים מהגיוס. אדריס מקדיש מקום נרחב לדיון בקינות, שנשות הכפרים קוננו על קרובי־משפחתן שלא נודע מקום הימצאם.⁶⁸

אירועי המלחמה מקושרים לנרטיבים ערביים-לאומיים ואסלאמיים. העריקה הנרחבת מחוברת לנרטיב התחיה הערבית בעקבות המרד של השריף חוסיין.⁶⁹ מלחמת העולם הראשונה נתפסת לעתים כחלק מגיאהד קדוש של האסלאם נגד הנצרות, המשך למסעות כיבושי האסלאם במאה השביעית ומלחמות צלאח אל־דין נגד הצלבנים במאה ה-12.⁷⁰ הכוחות התורכיים הפגיזו דבקות מרשימה בהתחשב בתנאים הלוגיסטיים והתברואתיים הקשים בשלהי המלחמה.⁷¹ הברי-טים המנצחים היו 'הצלבנים החדשים', בכסות היהודי השב למולדתו הקדומה.⁷² בדומה למקומות אחרים בארץ, גם בטייבה קיימת אגדה על הזהב התורכי. צדקי אדריס טוען כי אַנְגוֹר פְּחוּה, דחה הצעה גרמנית לסגת מהארצות הערביות להרי הטאורוס. הגרמנים העבירו לעות'מאנים זהב רב כדי לממן רכישת אספקה לכוחות הלוחמים. כאשר הובסו הכוחות העות'מאניים הם החביאו ארגזי זהב במקומות בולטים כגון בקברי שיח, תחת עצים עתיקים או אבנים ורשמו את מיקומם המדויק על מפות סודיות. טענו שמטמון כזה נקבר באדמות מגידל שבראס

עמר (קבר השיח' משרף בין צור נתן לצור יגאל), אשר קו הביצורים התורכיים עבר בקרבתו.⁷³ האגדה הובילה לחפירות שוד רבות בחיפוש אחר 'שבעים ארגזי הזהב' שהוסתרו בו.⁷⁴ אגדה דומה בדבר 'ארגזי זהב' של הצבא התורכי הנסוג בבית החווה העתיק בפיאקת סגון (כיום ליד אצטדיון נתניה). הופצה בשעתו על ידי הפולקלוריסט זאב שחף מנתניה.⁷⁵

טירה: מלחמתם של התורכים והתותח הגרמני

תושבי האזור נשאו בנטל המלחמות של התורכים.⁷⁶ לפי עבד אֶל־מֶנְאן אֶל־תִּיתִי, חלק מתושבי טירה השתתפו במלחמות העות'מאנים בקצוות האימפריה הרחוקים ולא שבו הביתה. לדידו, סיפורה הטרגי של טירה הוא תוצר דטרמיניסטי של מאפייניו הגאוגרפיים של האזור – "מישור החוף היה בעבר מקום מעבר לצבאות הכובשים ולאיימפריזות. לכן תושבי האזור וביניהם תושבי טירה היו חשופים לתורקניות החיילים כגון גנבת כספים, גזל, הרג, הרס וחורבן".⁷⁷

בפרק שכותרתו "מלחמתם של התורכים" (תָּרְב אל-אֶתְרָאב), מספר אל-תִּיתִי מפי זקני הכפר כי אחדים מבני טירה השתתפו במלחמה וחלקם נפל או נפצע. גורלם של חלק מבני הכפר לא נודע מעולם.⁷⁸ לפי הסיפורים המועברים במשפחות, התורכים גייסו את האוכלוסייה המקומית לספר-כרליק, והיו יורים במי שנפל לאורך הדרך באופן שהותיר את החזקים בלבד.⁷⁹ העיסוק המצומצם יחסית באירועי המלחמה בזיכרון המקומי מוסבר בכך, שתושבי הכפר חזרו ושנו את סיפורי המלחמה עד אשר פינו את מקומם למאורעות גדולים מהם, ובכלל זה המרד הערבי ומלחמת 1948.⁸⁰

הסופר והעיתונאי נָסִים אָבו חַ'יט, בן המקום, התייחס גם הוא למלחמה הגדולה. בדומה למחברים האחרים, הוא הצביע על האופן שבו גירלם של תושבי הכפר הנותרים לא שפר עליהם.⁸¹ הצבא החרים את מחסני המצרכים, כרת עצי פרי ועצי יער להסקת הקטרים, וגייס את התושבים לצבא או לעבודות כפייה. החקלאות הוזנחה באופן מוחלט ושרר רעב כבד. צבא תורכי, בראשות קצין בשם קְאֻס בֵּי, הקים מפקדה בדיוואן מְצַטְפָּא מְצֻזֻר. ארבעה מחנות צבא הוקמו בכרם החאג' חמד. כוח נוסף חנה באזור הגבעות שמצפון לעיירה. המפקד העליון ששמו היה קֻזַל עֶקְוִי, הקים את מחנהו תחת עץ שקמה בצפון הכפר (מאפיין בולט בנוף המקומי). עם הרעת המצב בחזית הדרום, החלו החיילים לפרוץ לבתי הכפר בחיפוש אחר מזון.⁸²

הכוחות הגרמניים, שחנו באזור הכפר, הופקדו על הארטילריה. הם הציבו בוואדי יאפא (כיום בכניסה לקיבוץ רמת הכובש) תותח ארוך-טווח, אשר פגזיו הגיעו עד לקו הבריטי בירקון. הבריטים הפגזו את אזור טירה ובכפר לבדו, כך נטען, נפלו 500 פגזים. לבסוף עלה בידי הבריטים להשמיד את התותח, אך הגרמנים החליפוהו באחר. בלילה שלפני מערכת ה-19 בספטמבר, החלה הרעשה ארטילרית בריטית על האזור כולו. פגזים נפלו בטירה מדרום וממערב וגרמו לשרפות בכל מקום. השרפה העזה הגיעה עד לפאתי טייבה. למחרת, לאחר פריצת הקווים התורכיים,

תותח גרמני שנפל שלל בידי הבריטים בסביבות טבסור (חרבת עזון, רעננה). תותח דומה הופעל בטירה ונפל שלל אף הוא

נערך קרב קשה בכיכר הכפר, בין אחד החיילים התורכים לכוחות הבריטים, עד שנפל הלל והבריטים כבשו את הכפר. הבריטים תפסו את התותח הגרמני בשלמו-תו.⁸³ תותח דומה נתפס בקרבת הכפר טבסור ותמונתו שמורה באוספי ה-Imperial War Museum שבלונדון.⁸⁴

קלנסווה: שנת התוף ושירת הלוחמים

בהשוואה לטייבה ולטירה, הכפר קלנסווה היה מרוחק יחסית מקרי-החזית ולא סבל מזההרס כמו הכפרים הנזכרים. האירוע המכונן עבור תושבי הכפר היה הכרות המלחמה, שנתפסה כמבשרת שינוי יסודי במצב ההיסטורי. שני המוכתרים של הכפר, אבְּרָאָהִים מְצַטְפָּא אָבו זְמִירוּ וּמְצַטְפָּא צְאֵלֵחַ נְאִטוּר קִיבְּלוּ צו גְיוֹס מֵהַקֵּר אִימָקָם בְּטוֹל-כֶּרֶם. בחצות הליל עלה נאטור על גג המסגד והכה בתוף להכריז על הבשורה. התושבים יצאו מבוהלים מבתיהם למשמע הרעש. החלו לתארך אירועים לפי 'שנת התוף' (סְנַת אֶל-טְבֵּל),⁸⁵ תופעה שאירעה גם בטייבה הסמוך כה.⁸⁶ מתוך כ-30 מבני הכפר שהשתתפו בלחימה, שמונה נפלו בקרב.⁸⁷ חזויות המלחמה תועדו בשיר ארוך בערבית מדוברת, שכתב אַחְמַד עַבְדֵּאלְלַה אֶל-קַאסִם אָבו תַאֲיָה בחזרו הביתה בתום המלחמה. הוא מתאר את אימי המלחמה, ובכלל זה את מראה נפילתם של חבריו לנשק. הקטע הפותח את שירתו בת 271 הבתים הוא תיאור יום הבשורה על פרוץ המלחמה כפרוץ סערה:

מַעֲטָפָה בְּתוֹכָהּ	בְּיוֹם הָרֵאשׁוֹן נָתַנוּ לָנוּ	כִּאֲחֵי'לָהֶן	אֶל יוֹם אֲעֲטוּנָא טְרוּף
מְלוֹא נְיִירוֹת			גִּמְלַת אֲזֵרָאק
”לֹא תִקְרְאוּ אוֹתָם וְלֹא תִצְיִצּוּ” הַשְּׂבִיעִי אוֹתָנוּ		חֲלָפוּנָה	לֹא תִקְרְאוּן וְלֹא תִשׁוּף
בְּגֵט			בְּאֵל־טִלְאָק
וְרֵאיוֹנוֹ אוֹתָן	כִּאֲשֶׁר הֶעֱמִידוּנוּ בְּשׁוֹרוֹת	נְבִאָנָא אֲזֵאֲהוּן	לְמָא אֲזִקְפוּנָא צְפוּף
גְלוּיּוֹת			אֲגִ'הָאָר
חִימוּשׁ וְחֶרֶב	מִצְאָנוּ דְגַל וְתוֹתַח	אֲפִינָא לְנִסְיָף	וְנִדְנָא סְנִי'ק וְמִדְפֵּעַ
	וְרוּבָה		נְבִאָרוּדָה
וּנְפָנָה אֶת	עַל הָאוֹיֵב אֲשֶׁר נִתְקִיף	וְנַחֲלִי	עַ אֲלֵי'הוּ צִם וְלֹא נְדָפֵעַ
	בְּתֵי הָרוּסִים		דִּינִאָרָה מְהִירוּדָה
הַתְּנִיף	קָרָא אֲבִרָאָהִים אֶל־אֲקָרַע	אֶל־טְבִלָה	נִאֲדוּ אֲבִרָאָהִים אֶל־אֲקָרַע
	בִּידוֹ נִמְצָא		בְּנִדָה מְוַגִּינָה
הוּי	מִעַל הַמְּסֻדָּה אֲנִי רוּחַ שׁוֹמֵעַ	צוֹת דְּנִי יָא	פּוֹק אֶל־גִּי'אָמַע רוּחַ אֲסַמַּע
	מִגְנִי		סְתִאָר
בְּכַפְרִים	הַתְּבַרֵּר הָעֵנִיין הַסּוּדִי;	פִּי אֶל־	אֲתִנְצִיחַ אֶל־אֲמֹר אֶל־מְכַתּוּם
	הַחֲלָה תְּזוּזִית		קְבִאָנָא צָאָר אֲרוּר
הַמַּעֲרָכָה	הַתְּבַקְשָׁנוּ לְהִלַּחֵב בְּרוּמָאִים כְּמוֹ הַמַּעֲרָכָה	מְתִ'ל אֶל־	אֲנִטְלִבְנָא לְחֶרֶב אֶל־רוּם
	כֵּן הִיָּה		נְקַעָה מֵא צָאָר
כְּשִׁלְבִי	הִנְחָנוּ אֶת מִשְׁפַּחְתָּנוּ וְהִלְכָנוּ מִהַכֹּפֵר כְּשִׁלְבִי	לְ־קִרְיָה	וְדַעְנָא אֶהְלֵנָא וּמִשִּׁינָא מִן
	דוּוּה ⁸⁸		קְלִבִּי חֲזִין

בעת שרבים שהו בחזית, נפגע הכפר מבחינה כלכלית. מכת הארבה גרמה לרעב. הכוחות התורכיים נאלצו להחרים תבואה מהתושבים כדי לתמוך במאמץ המלחמתי ואבטחת מזון לעבא שבחזית. בספר 'קְלִנְסוּהָ: מַעֲלָם וְאַחְדָּאָת' (קלנסווה: סימנים ואירועים) מספר אבו ראס כיצד התושבים אכלו לחם ירוד משעורה ומתורמוס, או שהוציאו סיבים מזבל בעלי חיים, ששימש להם כמזון. אנשים לא בחלו בבשר סוסים וחמורים, ואף בבשר פיגולים ובפגרים. המצב התברואתי הירוד בכפר גרם למחלות ולתמותה גבוהה. המחבר איבד שלושה אחים בתקופה זו מחצבת ומאבעבעות רוח.⁸⁹ כמו בכפר־סבא היהודית, מתואר כיצד הז'נדרמריה התורכית רדפה את התושבים ובכלל זה אסרה המוני צעירים וגייסה אותם לעבודות ציבוריות. אלה שערקו מפלוגות העבודה נקראו 'אל־פרארי'. תושבי קלנסווה סבלו אף הם מכריתת עצים להסקת הקטרים ומפגיעה קשה בחקלאות. המושל הצבאי התורכי ששלט בכפר היה טריק טאי ביי. התנהלות השלטונות גרמה לטינה גוברת נגדם. בכל המאפיינים הללו, זיכרון המלחמה בקלנסווה אינו שונה ממה שהיה בכפרים האחרים.

עקבות המלחמה – שרידים מהמלחמה ושימושיהם בתקופת המנדט
למלחמה הייתה השפעה בשטח ועל הכלכלה המקומית בתקופת המנדט. בכלל זה, המוצבים התורכיים בוואדי פאליק ובסביבתו שימשו את הכוחות הערביים

במרד הערבי (1936-1939),⁹⁰ וכוחות יהודים השתמשו בהם לימים לצרכים צבאיים נגד מטרות ערביות בשנות הארבעים. במקרה אחד, דו"ח של ה'הגנה' מתאר את ביתו של הנכבד המקומי עלי קאסם עבד אל-קאדר (כיום מערבית לבני ציון), ומציין הימצאותה של "חפירה מזמן התורכים" דרומית-מערבית לבית בה "אפשר להשתמש גם כעת".⁹¹

מעטים הם השרידים שנותרו מהקרבות בשרון בכלל, ומהקרבת על הפאליק בפרט. לאחר המלחמה נהרסו רבות ממחפורות הצבא התורכי על ידי חקלאות ובנייה. למרות זאת, בנקודה אחת לפחות, מדרום לפאליק, השתמרו מספר מחפורות.⁹² מדובר במחשוף כורכר גבעת תל אל-רמאן דרומית מזרחית לעין ז'ריקיה (נ"צ 1375.1833). המקום התגלה בידי עמית מנדלסון ומצוי כיום בתחומי שמורת תל-יצחק. עיון במפת טירה הבריטית מ-1918 מלמד שמדובר בקצהו הצפוני של קו החפירות התורכי שאבטח את אגפן הדרומי של ביצות הפאליק.

גם כיום נחשפים באזור קליעי מכוונת-ידיה ופגזי תותחים. מר רפאל בן ארויה, מוותיקי המושבה אבן יהודה, סיפר שראשוני המתיישבים היו מעלים פגזים בחריש וסברו בטעות שהם פגזים מהפצצות העיראקים במלחמת העצמאות.⁹³ פגזים מצויים באוספים פרטיים בגבעת מאיר' שברעננה, בבני ציון, בחרוצים ובטירה. חלק מהאוספים כולל ממצא זעיר מתקופת המלחמה, כגון קליעים, חגורות תחמושת, אבזמים, כפתורים, קסדות, כידונים וכלי אוכל. לדוגמה, אביהו קפלן מספר: "בשיכון שכטר [באבן יהודה] היו תותחנים תורכיים. היינו מוצאים כדורים, סרטים של כדורים ומשחקים בזה. מוציאים את אבק השריפה... מצאנו אבזמים וכפתורים. היו מחפורות תורכיות בנווה הדסה".⁹⁴ נחמיה תנא, חקלאי ואיש חינוך מרעננה, העיד כי "כילד היו בשטח של אבי המון שרידים ממלחמת העולם הראשונה – גדרות תיל ושוחות. אבי היה מוציא את הפגזים כדי לעבד את השדה. אספנו חלק מהם".⁹⁵ כפתורי מדים תורכיים וממצא זעיר נוסף נמצאו בבאר ליד קבר השיח' משכף.⁹⁶

לאיסוף שרידים ממלחמת העולם הראשונה הייתה מטרה כפולה – הן כתחביב, וכן כמענה לצרכים ביטחוניים. גורמים ערביים ופעילי מחתרות יהודיות אספו פצצות שלא התפוצצו ותרמילים ריקים של פגזים כדי להשמיש אותם לצרכיהם. בסליק אחד של האצ"ל שנחשף בידי פעילי ה'הגנה' בפעולת תגמול שנערכה במגר דיאל לאחר גנבת הסליק של ה'הגנה' בהרצליה, נמצאו בין היתר 5 דטו [נפצים] חשמליים, 2 פצצות תורכיות ריקות, מספר משחלות, כלי קטן ו-25 כדורי רובה.⁹⁷ ערב המתקפה של אנשי ערב אבו קישק על פתח תקווה ב-1921, ניקו ילדי המושבה 'אוסף כדורים גדול לרובים תורכיים, אנגליים, גרמניים ואוסטריים' שנותרו במקום מימי המלחמה.⁹⁸ באופן דומה, בצל החשש ממתקפה ערבית במאורעות 1929, ניקו בנות כפר-סבא מאות קליעים תורכיים עתיקים מתוך כד, אשר הוסתר בביתה של משפחת דרויאן הכפר-סבאית.⁹⁹

בית-הקברות הצבאי התורכי באבן יהודה

בעוד שמקום קבורתם של רבים מחללי מדינות ההסכמה בקרבות ידועה, נושא מקום קבורתם של החללים התורכים במערכות השרון לא נתחווה. עיון במפות מגנטוריות חושף את קיומו של בית-קברות צבאי תורכי ייעודי בטול-כרם, בירת הנפה, ומקום מושבם של מפקדת הכוחות התורכיים ומרכזם הלוגיסטי.¹⁰⁰ חלקות קבורה נוספות היו בטירה, ואולי אף בטייבה.¹⁰¹

בסמוך לתחנת הדלק 'זקס' שבכניסה הדרומית לאבן-יהודה היה בית-קברות צבאי תורכי מתקופת המלחמה, אחד הבודדים המוכרים באזור. במפה בריטית מ-1918 מסומנות במקום עמדות מקלעים (Gun emplacements). בית-הקברות מופיע לראשונה במפת ברכת רמצי'אן הבריטית בקנה מידה 1:20:000 (1929), וכן במפות מחלקת המדידות המנדטורית והישראלית עד לשנת 1954. בשל קרבתו לחזית, אפשרי שבית-הקברות נועד לקבורתם של מפקדים וקצינים זוטרים, שנפלו בהתגורר ששויות עם הבריטים במהלך התקופה שקדמה לקרבות ספטמבר 1918.

ותיקי אבן-יהודה שופכים בעדותם אור על מתכונתו של בית-הקברות וגורלו. לפי אביהו קפלן, בבית-הקברות היו קברים של "חמישה חיילים ושלושה קצינים". זה הייתה חירבה. המצבות עמדו. ב-1952 הגיעה משלחת תורכית, אשר כללה קאדי. המשלחת הגיעה עם מפות ושאלה אם אני יודע איפה יש קברים והביאו אותם. הם התחילו לחפור ואספו את העצמות לארונות. התורכים ידעו שהיו שם קברים כי היו להם מפות. כשעשינו את הפרצלציה [של מגרשי היישוב ב-1932] גידרו את בית הקברות והוא היה כתוב במפות שלנו".¹⁰² באוקטובר 2008 נחשפה

במקום מצבה עות'מאנית מסותתת היטב. על המצבה מופיע סימן ה"פאתחה" – תפילה מוסלמית – וכתובת הנצחה בתורכית:

Al-fatiha / Firka 19 Alay 77 [Bolu] K 8
yuzbaşısı iken / Firka-i hücum boluğuna ta'yin
kılınan Mustafa oğlu Mecid Emin Efendi
"כשהוא היה מפקד הפלוגה השמינית, בגדוד
ה-77 של דיוויזיה 19, מוסטפה אולו מגיד אמין
אפנדי מונה לפלוגה בכוח ההתקפה (המשך
חסר)".¹⁰³

מצבה תורכית של מצטפא אולו מגיד
אמין אפנדי, מפקד פלוגה בגדוד 77,
דיוויזיה 19 (ראה מס' 4 בגליון צבע)

סיכום

תושבי האזור, יהודים וערבים כאחד, ראו בשלטון התורכי שלטון של עושק, גזל ושיעבוד, שמירר

את חייהם והרס את בתיהם. התושבים סבלו מרעב, מעוני, ממחסור וממגפות. רבים מבני האזור הערבים שגויסו לצבא לא חזרו לבתיהם. מגורשי יפו ותל-אביב מתו בהמוניהם ממגפת הטיפוס. מי שלא נספה בהרב, נספה ברעב או במחלה. המלחמה הגדולה הובילה לאבדן חיים, לפגיעה כלכלית קשה ולהרס החקלאות.

תמונה זו, שהומחשה ביישובים כפר-סבא, טייבה, טירה וקלנסווה, דומה גם ביישור בים יהודיים וערביים אחרים שהיו רחוקים מן החזית.¹⁰⁴ הייתה זו אפוא, שותפות גורל שאיחדה בין יהודים לערבים.

אירועי המלחמה המיטו את הקץ לשלטון העושק העות'מאני. הן הערבים והן היהודים התמודדו, עם השלטון העריץ של מפלגת הקדמה והפיתוח (התורכים הצעירים). ערבים ויהודים נפקדים ממרכז הבמה בסיפורי הקהילה האחרת. למלחמת העולם הראשונה לא נודע כמעט ממד לאומי במסגרת הסכסוך הערבי-יהודי. לעומת שני העימותים שבאו אחר כך (המרד הערבי ומלחמת 1948). מלחמת העולם הראשונה לא לוותה בעקירה קבועה של אוכלוסייה, ויש בכך להסביר את השפעותיה המוגבלות על הזיכרון הקולקטיבי של תקופה זו לעומת האירועים המאוחרים.

טיבה נוספת לתיאור השלילי של העות'מאנים, עליה עמד אהוד טולידאנו, היא הרצון להשחיר את העבר העות'מאני ממבטן של תנועות לאומיות שהוקמו על חורבות האימפריה.¹⁰⁵ במסגרת הפרוגרמה הלאומית, כל קהילה הבינה אחרת את המעבר לשלטון הבריטי. עבור היהודים, המלחמה הייתה ראשיתה של הגאולה, בעוד שעבור המוסלמים היו אלה זרעי האסון, שהוביל לאבדן הריבונות.

הערות

Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History, Cambridge, Cambridge University Press, 1995

5. במאמר זה נשהמש בצורה עות'מאני (בלר עזית: Ottoman). הצורה "תורכי" להטיותיה תשמש היכן שביטוי זה מופיע בספרות הזיכרון או בעדויות שהבאנו במאמר. למשמעויות האפיסטמולוגיות של הטרמינולוגיה ראו: רוני, צירינסקי, "איך נהיו העות'מאנים עוסמאנים? לשאלת מקורות ההכניה של שם-מותג אימפריאלי", ג'מאעה 13, 2005, עמ' 11-40.

6. פולס ס., מלחמת העולם הראשונה, תרגום משרד הבטחון, סדרת 'מערכות', 1981, עמ' 333-332.

7. גיחון מ., "השרון כהבט גיאוגרפי צבאי", בתוך: דגני וגרוסמן (עורכים), השרון: בין ירקון לברמל, תל-אביב. משרד הבטחון, 1990, עמ' 289-319; שם, 304-307. ושם גם מפות טובות של התנהלות המבצע.

8. פילד-מרשל א.פ. וייל, מסעי המלחמה בארץ-ישראל, (1951), עמ' 177-180.

9. זו מפת טירה בקנה מידה 1:40,000 מאוגוסט 1918.

10. פולס, מלחמת העולם הראשונה, עמ' 405.

1. תלמיד מחקר בחוג להיסטוריה באוניברסיטת תל-אביב. מחקרו עוסק בהיסטוריה חברתית ותרבותית של השרון בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט. רואר אלקטרוני: mighemi@gmail.com. מאמר זה כולל קטעים מתוך עבודת מחקר שכתב הח"מ בעזרת מענק מ"אגודת החקלאי" (אבן יהודה): מימי קדם קדמתה: פרקים בתולדות אבן יהודה וסביבתה לאור המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי. פרויקט מחקר היסטורי המוגש ל"בית הראשונים", אבן יהודה, 2008. ברצוני להודות לאיציק שטייגמן, מחנך וחוקר רעננה, על הערותיו לטיוטה קודמת של המאמר.

2. לסקירה עדכנית ראו: רחמימוב, איריס, "ההייסטוריוגרפיה האזרחית של מלחמת העולם הראשונה" = 'המלחמה הגדולה' בכתובה האקדמית העכשווית, היסטוריה 33, אב תשע"ד, 9-34.

3. להגדרותיו של המושג "זיכרון" בהקשר התרבותי הקולקטיבי ראו עבודתו של Nora, Pierre, Les Lieux de mémoire - La France, Paris, Gallimard, 1984; Gillis, John R, Commemorations - The politics of national identity, Princeton University Press, 1996.

4. ראו לדוגמה: Jay Winter, Sites of Memory,

25. אידן, רינה, ההתיישבות היהודית בשרון התיכון בין השנים 1929-1939, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 1999.
26. אנגל, כפר סבא, 1973.
27. כפר סבא תרשיג 1903-1953, כפר סבא, הוצאת המועצה המקומית וועדת היובל תשי"ג, 1953, עמ' 21.
28. ביבר, שאול, עמדה קדמית ספור ה'הגנה' בכפר-סבא, כפר סבא, ארגון ה'הגנה' בכפר סבא, 1991, עמ' 1. תיאור תקופת המלחמה בספר זה מועתק מהספר של אנגל, כפר סבא, 1973, עמ' 107-129.
29. עמדה קדמית, עמ' 2.
30. כפר סבא, 1953, עמ' 21.
31. עמדה קדמית, עמ' 32.
32. שם, עמ' 32 והשוו ימי כפר סבא, עמ' 55.
33. אנגל, כפר סבא, 1973, עמ' 108-109.
34. מעמד זה דומה לתפקידו של עקיבא ליברט (1876-1958), עסקן יהודי וראש ועד המושבה בפתח-תקוה. עקיבא היה נתין גרמני ולפיכך זכה לשמש כמליץ ישר ופרנס לקהילה בזמן המלחמה. ראו ארכיון אישי ליברט עקיבא, ארכיון פתח-תקוה, 003.013.
35. עדות דוד לזונברג אצל אנגל, כפר סבא, 1973, עמ' 109; מבוטט גם בעמדה קדמית, עמ' 33; ראו התיאור המבוטט עליה ועל מקורות נוספים בימי כפר סבא, עמ' 55.
36. אנגל, כפר סבא, 1973, עמ' 109-110; עמדה קדמית, עמ' 36.
37. Tamari, Salim, Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past, London, University of California Press, 2011.
38. גלעדי, דן (עורך), ימי כפר סבא: הכפר שהיה לעיר, ירושלים, אריאל, 2011, עמ' 56.
39. סלאמה אל-חאג' אבראהים (1899-1954), היה מהחשובים שבסוחר הקרקעות הערביים בשנות ה-20 וה-30. הוא עבד עם יהושע חנקין ובהמשך עם הקרן הקיימת לישראל. ב-1946 היה יעד לניסיון התנקשות בשל קשריו עם היהודים. אחיו, סלים אל-חאג' אבראהים, היה ממנהיגי התנועה הלאומית הערבית ו"קופת האומה", גוף קרקעות ערבי שפעל למנוע מכירת קרקעות ליהודים. סלאמה אל-חאג' אבראהים נפטר בטייבה לאחר שהגיע להסדר קרקעות ב-1954. ראו למשל
11. Sir Edward Stanislaus Bulfin (1862-1939), General of the 60th Division, 21st Army Corps. See also Ross, 1932: 2.
12. General-Lieutenant Otto Liman von Sanders, (1855-1929).
13. Frizzle, L.C. General Allenby's Plans & Preparations for his Final Offensive. Group research. Leavenworth, Texas: 1932, p. 3.
14. שם, וגם פולס, מלחמה העולם הראשונה, 1981, עמ' 405.
15. מלחמת העולם הראשונה, עמ' 405-406.
16. גיחון, "השרון בהבט גאוגרפי צבאי", 1990, עמ' 307.
17. C. Falls and A. F. Becke (maps) - Official History of the Great War Based on Official Documents by Direction of the Historical Section of the Committee of Imperial Defence Volume 2 Part II. Military Operations Egypt & Palestine from the outbreak of war with Germany to June 1917 (1930).
18. כרטיס ברכה לחג המולד משנת 1919. פורסט השתייך לגדוד ה-Royal Gloucestershire Hussars. העיטור בו זכה היה ה-Distinguished Conduct Medal.
19. דברי אלוף (במיל') יוסף אבידור, עמדה קדמית, עמ' 13.
20. מיכאלסון, חיים (עורך), ההגנה ברעננה, רעננה, הוצאת העירייה וארגון יוצאי ההגנה ברעננה, מהדורה שנייה, 1982, עמ' 10.
21. דברי דוד ציפמן, ר' ארגון יוצאי ההגנה ברעננה, ההגנה ברעננה, עמ' 11.
22. גלעדי, דן (עורך), ימי כפר סבא הכפר שהיה לעיר, ירושלים, אריאל, 2011.
23. אודות טול-כרם: ראה אל-ברקאוי, ח'ליל חסין, טול-כרם: מרינה להא תאריח, טול-כרם, הוצאת המחבר, 1994; אודות טייבה ראה: ג'בארה, מחמד צאדק ומצארוה שהאב, אל-טיבה: תאריח ותראת, טיבה, אל-מרכו אל-ת'קפי אבן ח'לדון, 2001; אדריס, צדקי, אל-טיבה בנת כנעאן: שאמה עלא ח'יד בלאדי, טייבה: מכתב קאדר ל-ל'תצמים, ב'4 חלקים (2007-2014); אודות ואדי פאלק ראה: אבו פרדה, פאיז. ערבאן בצר אל-פאלק, 2009.
24. ברוגשטיין, איתן, "אלחרם (סידנא עלי) בוי-כרון של הרצליה", בתוך: זוכרות, זוכרות את אלחרם (סידנא עלי), רמלה, דפוס כחיל, 2005, עמ' 25-36.

- .63 Ottoman Mobilization of Manpower, p. 260.
- .64 למשל ראו: ויזל יואב ומשה אגמי, "צומח השרון", בתוך: אבי דגני, דוד גרוסמן, אבשלום שמואלי (עורכים), השרון: בין ירקון לברמל, תל אביב, הוצאת משרד הביטחון, תש"ן 1990, עמ' 109-121; עמ' 115.
- .65 אל-טיבה בנת כנעאן, כרך ב, עמ' 114.
- .66 אל-טיבה בנת כנעאן, כרך ב, עמ' 115.
- .67 אל-טיבה בנת כנעאן, כרך ב, עמ' 115-116.
- .68 אל-טיבה בנת כנעאן, כרך ב, עמ' 117-120.
- .69 עבד אל-מנאן אל-תיתי, אל-טירה ג'דור ותאריח', 2003, עמ' 38-40.
- .70 אל-טיבה בנת כנעאן, כרך ב, 2009, עמ' 110-111.
- .71 אל-טיבה בנת כנעאן, כרך ב, עמ' 112-113.
- .72 עבד אל-ראזק, אבו ראס. קלנסוה: מעאלם ואחדאת' [קלנסוה: סימנים ואירועים], טול-כרם, אל-מטבעה אל אהליה, 1999, עמ' 61.
- .73 אל-טיבה בנת כנעאן, כרך ב, עמ' 110-111.
- .74 מידע מ.ג. מ., טיבה, אפריל 2015.
- .75 מידע אישי של המחבר.
- .76 עבד אל-מנאן אל-תיתי, אל-טירה ג'דור ותאריח', 2003, עמ' 40.
- .77 עבד אל-מנאן אל-תיתי, אל-טירה ג'דור ותאריח', 2003, עמ' 69.
- .78 עבד אל-מנאן אל-תיתי, אל-טירה ג'דור ותאריח', 2003, עמ' 69-70.
- .79 ראיון עם ס.מ. מצראוה, טירה, 21 ביוני 2014.
- .80 עבד אל-מנאן אל-תיתי, אל-טירה ג'דור ותאריח', 2003, עמ' 69-70.
- .81 נסים אבו חיט, אל-טירה פי מאה עאם ואכת'ר [טירה: במשך מאה שנים ומעלה], טירה, בלדיה אל-טירה ו דארת אל-ת'קאפה אל-ערביה פי ווארת אל-מעארף ואל-ת'קאפה, 1996, עמ' 16. השו' התיאור למהדורה חדשה יותר תחת השם אל-טירה אל-מאצ'י ואל-חאצ'ר [טירה: עבר והווה], איסוף וכתובה נסים אבו חיט, טירה, חמו'ל, 2015, עמ' 21-24.
- .82 אל-טירה פי מאה עאם ואכת'ר, עמ' 18.
- .83 אל-טירה פי מאה עאם ואכת'ר, עמ' 18.
- .84 IWM Q 12864.
- .85 קלנסוה: מעאלם ואחדאת', עמ' 52.
- .86 לפי צאדק ג'בארה, שנת 1914 נודעה כשנת
- Cohen, Hillel, *An Army of Shadows: Palestinian Collaboration with Zionism 1917-1948*, translated by Haim Watzman, University of California Press, 2008, pp. 68-69.
- .40 מסלמי חאג' איברהים לוסף ויס, 30.1.1952, אצ"מ, KKI5-19939. התרגום מערבית במקור.
- .41 לתיאור היסטורי של תקופה זו ראו: ימי כפר סבא, עמ' 57-75.
- .42 עמדה קדמית, עמ' 35.
- .43 כפר סבא, 1953, עמ' 21; ימי כפר סבא, עמ' 63-61.
- .44 אנגל, כפר סבא, 1973, עמ' 111; עמדה קדמית, עמ' 36.
- .45 אנגל, כפר סבא, 1973, עמ' 116-117; עמדה קדמית, עמ' 37.
- .46 קטעים מיימנו של ד"ר הלל יפה ועדות ד"ר משה קריגר, עמדה קדמית, עמ' 38-39.
- .47 עמדה קדמית, עמ' 10-16; [ללא מחבר], כפר-סבא: תרס"ג-תשי"ג 1903-1953, כפר-סבא, המועצה המקומית כפר-סבא וועדת היוזבל, 1953.
- .48 כפר סבא, עמ' 21.
- .49 עדות ברין אברוצקי, עמדה קדמית, עמ' 43.
- .50 עמדה קדמית, עמ' 40-42.
- .51 ימי כפר סבא, עמ' 75-76.
- .52 עדות פנינה שיינפין, עמדה קדמית, עמ' 42.
- .53 כפר סבא, 1953, עמ' 21-22.
- .54 עדות דב סקיבין, עמדה קדמית, עמ' 41.
- .55 עדות ברין אברוצקי, עמדה קדמית, עמ' 43.
- .56 ימי כפר סבא, עמ' 71.
- .57 ראו תמונות Q 12837 ותמונה Q 12836 באוסף ה- Imperial War Museum (IWM) בלונדון.
- .58 שטרן, אליהו, חיאנים: דרכים ופונדקים, בית-אל, כרטא, תשנ"ז, עמ' 104-105; ראו גם אל-טיבה בנת כנעאן, כרך ב, עמ' 113.
- .59 אדריס, צדקי, אל-טיבה בנת כנעאן [טייבה בת כנען], טייבה, מכתב קאדר לל-תצמים, כרך א, 2007, עמ' 43.
- .60 ראיון עם ע.ר. חאג' יחיא, טייבה, 22 במאי 2014.
- .61 אל-טיבה בנת כנעאן, כרך א, עמ' 44.
- .62 Beşikçi, Mehmet, *the Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance*, Leiden, Brill, 2012, pp. 247-249.

בני עשר ויותר ועיסקים במרץ בניקוי כדורים שהובאו מחצרות, ממתונים וממרתפים, ונעשו עתה מצר יקר ערך. מתוך: בן-עזר, אהוד, ג'דע: סיפורו של אברהם שפירא שומר המושבה, תל-אביב, הוצאת יד בן-צבי והוצאת עם עובד, 1993; עמ' 134 במהדורה דיגיטלית שנמסרה לי באדיבות המחבר.

99. עמדה קדמית, עמ' 78 ו-110.

100. בית הקברות העות'מאני התקיים בחלקה הדרומי-מזרחי של העיר. מצבו הנוכחי איננו ברור, אך עדות לקיומו ראו תחת הסימון "Turkish War Cemetery" במפת עיר טול-כרם, 150-190 C, קנ"מ 1-2500, 1938. בית הקברות הצבאי הבריטי מצוי בכניסה המערבית לעיר בקרבת תחנת הרכבת העות'מאנית ששימשה כבית חולים שדה לאחר הכיבוש. לפי נתוני ועדת בתי הקברות של בעלות הברית, בבית הקברות קבורות רק חיילים לא-בריטים: 80 פועלים מצרים בלתי מזוהים ו-3 חיילים יהודים שעבדו בשירות בעלות הברית, לצד 7 חיילים תורכים וחייל גרמני אחד.

<http://www.cwgc.org/find-a-cemetery/cemetery/4007282/Tul%20Karm%20War%20Cemetery>

101. ראיון עם ד. מ., טירה, באפריל 2015.

102. ראיון עם אביהו קפלן, אבן יהודה, מאי 2008 וראיון נוסף ביד ביולי 2014; ראיון עם משה בירד-גבויס, אבן יהודה, 11 ביוני 2014.

103. שיקולים תחביריים מצביעים על כך שחלק מהמצבה חסר. ברצוני להודות לפרופ' אימי סינגר מאוניברסיטת תל-אביב על העזרה בקריאת הכתובת ופענוחה.

104. ראו למשל התיאור המפורט של מאורעות המלחמה אצל "זקן השומרים" אברהם שפירא מפתח-תקווה, כפי שהופיע אצל אידלשטיין, יהודה, אברהם שפירא (שיך איברהים מיכה), תל-אביב, תרצ"ט, כרך ב', עמ' 245-329.

105. Ehud R Toledano, "Forgetting Egypt's Ottoman Past," in Jayne L Warner (ed), Cultural Horizons: A Festschrift in Honor of Talat S Halman, vol. I, Syracuse: Syracuse University Press, 2001, pp. 150-167.

ההכאה בתוף (סַנַת טַבְּלַת אל-טַבְּלַה) ושנת 1915 נודעה בשנת הרעב (סַנַת אַל-מַנְיָאעַה), ג'בארה מחמד צאדק, אל-טיבה תאריח' ותראת', מהדורה שנייה, טול-כרם, סטודיו אל-שמוס, 2012, עמ' 134.

87. שיעור זה מקביל לאומדנים המקובלים במחקר, לפיהם כרבע מהכוח הלוחם נפגע במלחמה: Erickson, Edward J. Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War, Westport, Connecticut & London, Greenwood Press, 201, p. 103.

88. קלנסוה: מעאלם ואחרות', עמ' 53.

89. עדות של מחמד יוסף אל-מתאני, קלנסוה: מעאלם ואחרות', עמ' 49-50.

90. למשל, התקפת פלוגת צופים ("פִּשְׁאָפֶה") ערבית בראשות הפִּקִּיף רִפִּיק אַל-שִׁיח' נְגִיב מטירה על חרות שבגוש הל מונד. ראו: עדות אריה [לייבקת] שלימן, "שומר ורובב", בתוך: רבינא, ירמיהו (עורך), ספר אגודת השומרים: זכרונות ורשמים, כרך ב' (1965), עמודים 468.

91. מגז ללש"י, "פרטים על משפחות ואנשים ערבים בסביבות השרון הצפוני ואדי פאלק", 25.2.44 על בסיס מסמך מ-1940, עמ' 4, את"ה, 80 / 105.

92. ראו מרום, רועי, מימי קרם קדמתה, 2008, עמ' 113-115.

93. ראיון עם רפאל בן-ארויה, אבן יהודה, 1999.

94. ראיון עם אביהו קפלן, אבן יהודה, 7.07.2014.

95. ראיון עם נחמיה תנא, רעננה, 22.07.2014.

96. אל-טיבה בנת כנעאן, כרך ב', עמ' 123-124.

97. "דו"ח על הפעולות בכ.ס. ב-17.8.40", את"ה, 1050 / 112.

98. "היריות בולמוז את הערבים בדיוק בקטע וברגע המסוכנים ביותר בחזית, אך המצב הכללי חמור בגלל מחסור בתחמושת. מימי מלחמת העולם נשאר במושבה אוסף כדורים גדול לרובים תורכיים, אנגליים, גרמניים ואוסטריים, אך התחזי מושת נמצאת במערב, ומאחר שלא דאגו למיין לפני הקרב את הכדורים, קשה להשתמש בהם עכשיו. בחצר בית ועד-המושבה יושבים ילדים

הנסיון התורכי לכיבוש תעלת סואץ היה אחד מהאירועים המרכזיים של המלחמה
 וזתבע מאמצים רבים שפגעו גם ביישוב היהודי.
 בשתי התמונות הנדירות נראה = (למעלה) מחנה של הצבא הבריטי על גדות תעלת סואץ.
 למטה: תעלת סואץ ואניית מלחמה צרפתית (הצרפתים נטלו חלק בהגנת התעלה)
 התמונות באדיבות האקול ביבליק בירושלים (כל הזכויות שמורות)

